

Gauta 2008 07 23
Tęsinys. Pradžia „Logos“ Nr. 55.
Prano Dovydaičio premijai

ALMANTAS SAMALAVIČIUS

Vilniaus Gedimino technikos universitetas

IVANO ILLICHO IDĖJŲ ARCHEOLOGIJA

Ivan Illich's Archeology of Ideas

SUMMARY

So far in Lithuanian academic discourse, the map of the schools of thought and the key thinkers of the XXth century remains somewhat bleak. The penetrating and unconventional critique of Western institutions developed by Ivan Illich remains largely unknown in Lithuanian academic culture. This article is a first attempt: to present an overview of his archaeology of ideas, to trace the main shifts in his intellectual life, to analyse the sources and background of his arguments, and to reconsider his impact on critique of modernity's institutions from a deep historical perspective. It is suggested that his biography is a key to understand the formation of his ideas. The first part of the study is a general biocritical overview of his life, personality and most essential works. The second part is an analysis of his critique of Western institutions and modern systems: school, transportation, health care. The shift in his later works towards a historical studies of concepts is reconsidered in the context of his life-long research interests.

SANTRAUKA

XX a. minties mokyklų ir svarbesnių mąstytojų intelektualinis žemėlapis Lietuvos akademinuose diskursuose tebėra išlaikęs kontūrinis bruožus. Skvarbi, esminė Vakarų institucijų kritika, kurią per kelis paskutiniuosius XX a. dešimtmečius pateikė Ivanas Illichas, Lietuvos akademinėje kultūroje yra iš esmės nežinoma. Šis straipsnis yra vienas pirmųjų bandymų apžvelgti ir įvertinti jo atliktą idėjų archeologiją, išryškinti svarbiausius mąstytojo intelektualinio gyvenimo etapus ir aptarti jo argumentų kontekstą bei išsiaiškinti, kaip šis tyrinėtojas analizavo modernybės institucijų esmę, pasitelkęs istorinę perspektyvą. Remiamasi prielaida, kad filosofo ir istoriko asmeninė biografija leidžia adekvačiau suvokti, kokiame kontekste formavosi jo idėjos. Pirmoji studijos dalis yra biokritinė jo gyvenimo ir svarbiausių darbų apžvalga, siekiant nušviesti pagrindinius jo intelektualinių interesų raidos etapus. Antroje dalyje nagrinėjama jo pateikta Vakarų institucijų ir modernių sistemų – mokyklos, transporto, sveikatos priežiūros – kritika. Posūkis link istorinių studijų vėlesniuose Illicho darbuose aptariamas jo viso gyvenimo tyrinėjimo interesų raidos kontekste.

RAKTAŽODŽIAI: Ivanas Illichas, pedagogika, kultūros kritika, ugdymo technologijos.

KEY WORDS: Ivan Illich, pedagogy, critique of culture, technology of education.

VAKARŲ INSTITUCIJŲ IR MODERNIŲJŲ SISTEMŲ KRITIKA

Vienas pirmųjų ir pagrindinių fundamentalios Illich'o kritikos taikinių – mokykla ir švietimas, moderniojoje visuomenėje suprantamas kaip veikla, kurios sąlygas, formas, trukmę ir jų pagrindu įgyjamas socialines privilegijas nustato ir reglamentuoja ugdymą monopolizavusios oficialios institucijos. Ilgainiui šios išoriškai primestos reglamentuoto laipsniško žinių įgijimo „normos“ virsta nekvestionuojama tikrėnybe; jos tampa ne tik kiekvieno individo savastimi, bet ir yra reprodukuojamos su kiekviena nauja žmonių karta. Pradinis tekstas, kuriame išdėstyta vėlesnės kritikos matmenys, buvo parengtas CIDOC seminaras Meksikoje dar 1968 metais ir vadinosi *Mokykla: šventoji karvė*, o po keleto metų buvo paskelbtas pirmojoje autorius knygoje.¹⁶ Toji knyga buvo išleista keleto kryptingų esė pagrindu ir pavadinta *Numokyklinta visuomenė*. Iki šiol daugelis ją laiko bene įtakingiausiu, plačiausiai pagarsėjusiu ir daugiausiai ginčų sukėlusiu Illich'o veikalu, nors šis teiginys nėra neginčytinas, kadangi iš tiesų ją reikėtų laikyti bendresnės modernių institucijų (švietimo, transporto, sveikatos apsaugos sistemų ir kt.) kritikos dalimi. Šioje knygoje mąstytojas reiškė radikalų požiūrį ne tik į mokyklos vaidmenį ir jos užimamą monopolinę vietą moderniosios visuomenės gyvenime, bet ir sukūrė analitinį-interpretacinį pagrindą kitų modernybės institucijų bei jų primesto mąstymo būdo ir gyvenenos tyrimui.

Numokyklintoje visuomenėje mąstytojas ėmėsi apžvelgti pamatinę privalomo

mokyklinio lavinimo mitologiją, kuri ilgainiui buvo priimta kaip neginčijama modernybės dogma, nors iš tiesų vakarietiškoje ugdymo sampratoje *homo educandus* ideologiją – siekį visus išmokyti visų įmanomų dalykų – bene pirmasis XVII a. įtvirtino Janas Amosas Comenius. Illich'o teigimu, visuotinio mokyklinio lavinimo įteisinimas iš esmės ydingas, kadangi užuot išreiškęs ir įtvirtinęs lygiateisiškumą ir sukūręs vienodas sąlygas visiems, jas eliminuoja, sukurdamas demokratiškumo regimybę, o sąmoningą lavinimąsi ir asmeninį tobulėjimą paverčia biurokatiškai organizuotu prievartiniu procesu, kuomet atliekama griežta socialinė selekcija: vieni, „suvartoję“ didžiausią kiekį lavinimui skirtu laiku ir, įveikę visas formalaus švietimo pakopas, tampa privilegijuotųjų luomo nariais, tuo tarpu kiti, ypač iškritusieji (jo žodžiais tariant, netekę malonės ir paversti „nepakankamai sumituais atpirkimo ožiais“), užima žemesnes vietas socialinės stratifikacijos skalėje vien dėl trumpesnio mokykloje praleisto laiko bei jį patvirtinančių sertifikatų stokos. Tie, kurie per šį visuotinybę tapusį „žinių gamybos“ procesą vienoje ar kitoje pakopoje atsidūrė kitapus švietimo sistemos institucijų, neišvengiamai tampa gamybos proceso atliekomis; jie stigmatizuojami visam gyvenimui, kadangi buvo nepakankamai scholiarizuoti ir todėl verčiami jaustis taip, tarsi „buvo išmesti iš rojaus, nes nebelankė Bažnyčios“. Visuotinybe ir privalomybe tapusi mokykla, o taip pat bet koks institucionalizuotas ir reglamentuotas lavini-

mas, pasak Illich, sukuria, įtvirtina ir iš naujo atkuria kelis modernybėje itin tvirtai išsisknijusius nepakeičiamus mitus: vertybių išmatuojamumo, vertybių įpakavimo ir save gaminančio proceso. Pirmojo mito efektyvumą mąstytojas aiškina taip: „Mokykla kuria Neišsenkamo vartojimo mitą. Šis modernus mitas paremtas tikėjimu, kad procesas neišvengiamai sukuria kažkokią vertę ir todėl gamyba būtinai skatina poreikį. Mokykla moko mus, kad mokymas gamina išmokimą. Mokyklų egzistavimas sukuria scholiarizacijos poreikį. Vos išmokstame norėti mokyklos, mūsų veikla įgauna kliento santykius su kitomis specializuotomis institucijomis. Kadangi savamoksliai vyrai ir moterys buvo diskredituoti, imama nepasikliauti bet kokia neprofesionalia veikla. Mokykloje mus moko, kad vertingas mokymasis yra lankomumo rezultatas, kad lavinimo vertė kyla sulig patyrimu ir galiausiai, kad šią vertę galima išmatuoti klasesmis ir sertifikatais.“¹⁷ Įgijęs ir savastimi pavertęs tokius socialinės inžinerijos iškiepytus mąstymo įpročius, žmogus ilgainiui tampa „lengvu kitų institucijų grobiu“, nes scholiarizuotas asmuo sąmoningai ar nesąmoningai ima tapatinti savo išsilavinimą ir mentalinį augimą su planingu, organizuotu mokymu ir jį monopolizavusiomis institucijomis. O pačios institucijos, iš anksto užkirtusios kelią bet kokioms įmanomoms ugdymo alternatyvoms, save apgaubia universalumo, amžinumo ir nepakeičiamumo aura, nors patyrinėjus gilesnę žmonijos istoriją tampa akivaizdu, kad joje niekad nėra buvę jokių formalaus ar juo labiau privalomo lavinimo pavyzdžių.

Naujaisiais laikais susiformavęs ir nusistovėjęs mokyklos santykis su savo „klientūra“ remiasi industrinėje visuomenėje veikiančiais gamybos ir vartojimo, o taip pat poreikių kūrimo ir skatinimo principais. Ji „parduoda“ iš anksto švietimo profesionalų parengtą, apdorotą ir biurokратиškai aprobuotą programą, kurios galutinis rezultatas nė kiek nesiskiria nuo bet kurio kito moderniosios eros masinio gaminio. Paskutinėje „žinių gamybos“ proceso grandyje esantis mokytojas-platintojas atlieka panašų vaidmenį kaip ir bet kuris kitas mechanizuoto industrinio proceso etapo sraigtelis: jis pateikia tos institucijos gaminių mokiniui-vartotojui, kartu su skrupulingai parengtomis jo vartojimo instrukcijomis. Pastarojo gebėjimą priimti ir panaudoti mokymo programų medžiagą atidžiai seka ir studijuoja kiti šio racionalizuoto gamybos proceso stebėtojai ir dalyviai: tyrinėtojai (kitaip tariant, edukologai), kurie atidžiai išanalizavę mokinio imlumą (arba nesugebėjimą) suvartoti jam tiekiamą produkciją, atsižvelgdami į tyrimų rezultatus parengia naujus „pažangesnio“ lavinimo modelius; o nustatę, kad kuris nors iš dabartiniu metu taikomų modelių pasižymi kokiais nors netobulumais ar trūkumais, jie veikia parengia tokius, kurie padeda efektyviau įsisavinti formaliam lavinimui skirtų programų medžiagą. Tad įvertinus grįžtamąjį ryšį, papildyta ir atnaujinta lavinimo programa vėl grįžta į amžino vartojimo rinką: „Mokyklų programos patiria progresuojančio mokymo alkį, tačiau net ir tuo atveju, jei alkis verčia nuolat absorbuoti, jis niekuomet nesuteikia džiaugsmo sužinoti ką nors

savo malonumui. Kiekvienas dalykas pateikiamas įpakuotas kartu su instrukcija kaip vartoti vieną po kito pateikiamą pasiūlą, o praėjusių metų įpakavimas, šių metų vartotojo akimis žiūrint, visuomet esti išėjęs iš mados. Šį poreikį sukuria vadovėlio reketas. Švietimo reformatoriai kiekvienai kartai žada naujais ir geriausia. Tad visuomenė yra scholiarizuojama taip, kad pati imtųsi reikalauti to, kas jai siūloma.¹⁸ Mokyklą kaip instituciją, galutinai monopolizavusią švietimą modernybės laikais (nors ši tendencija ėmė aiškėti gerokai anksčiau), Illichas prilygino naujam Pasaulinės Bažnyčios tipui, o ši, pasak istoriko Arnoldo Toynbee'o, visuomet išskyla žlungant kokiai nors didelei kultūrai. Mokyklos institucija, nors ir nutraukusi saitus su religija ir įgavusi sekularizovotą pobūdį, besiremianti mokslinio tyrimo pagrindais, be to, pliuralistinė ir propaguojanti racionalumą – iš esmės veikia kaip universali Bažnyčia, kuri pati sukuria ir didina tikėjimo poreikį. Be to, mokykla efektyviai kuria tam tikrą socialinį mitą; jos struktūra yra pagrįsta ritualiniu „laisvniško kilimo žaidimu“, kurio taisyklės įsisavinusi visa visuomenė išsiugdo įprotį klusniai vartoti tik šios institucijos tiekiamus gaminius, ignoruodama ir nuvertindama bet kokią (jos nesankcionuotą ir neapdorotą) patirtį, įgūdžius ar žinias, ypač tuo atveju, kai jie nėra šios monopolinės institucijos (ne tik mokyklos, bet ir, pavyzdžiui, šiuolaikinio universiteto) veiklos rezultatas. Interpretuodamas mokyklą kaip visuomenės gyvenimą reguliuojantį fundamentalų socialinį ritualą, nuo kurio esmingai priklauso asmens padėtis

būsimoje socialinėje hierarchijoje (nepaisant visuomenę valdančio politinio režimo formos) Illichas apeliavo į jam tuo metu didelę įtaką dariusią afrikietiškus ritualus tyrinėjusio Pietų Afrikos antropologo Maxo Gluckmano koncepciją.¹⁹ Tačiau, kaip pats vėliau patikslino pokalbyje su Kanados rašytoju ir žurnalistu Davidu Cayley, archainių ir modernių ritualų mastai skiriasi, tad galima daryti išvadą, kad „scholiarizacija kaip ritualas yra kažkas labai nauja. Jungtinių Valstijų pietvakariuose ir tarp kai kurių genčių Indijoje ir dar bala žin kur yra paplitę lietaus šokis; tačiau neteko girdėti apie jokią pasaulinio pobūdžio lietaus šokį. Scholiarizaciją per kelias pastarąsias žmonių kartas misionieriai perkėlė į kiekvieną pasaulio kampelį ir jos procedūromis dabar seka tiek čiabuviai, tiek Olandijoje, tiek Vorčesteryje ar turtingose Niujorko miesto dalyse gyvenantys žmonės. Todėl staiga turėjau paklausti savęs, ar yra precedentų tokiam sėkmingam šio ritualo paplitimui pasaulyje? Ritualui, kuris buvo priimtas kaip savaime suprantamas ir kuris sukūrė įsitikinimą, mitą, kuris tapo tikėjimo klausimu nežiūrint ryškaus kontrasto, kurį teikia jo akivaizdžiai žalingi padariniai.“²⁰ Giliai įsišaknijęs tikėjimas, kad žinojimas susideda iš viena kitą papildančių dalių ir tokio žinojimo pripažinimas vertybe, arba, kitaip tariant, žinijos suvokimas išimtinai ekonominėmis kategorijomis ir sudaro „gyvenimo moderniojo pasaulio absurde pagrindą.“²¹

Ritualinis formalaus lavinimo pobūdis, kurį savo kritikoje negailėstingai atskleidė filosofas, ir buvo viena esmingiausių jo nonkonformistinės koncepcijos

jos dalių. Tačiau būdinga, kad būtent šio aspekto neįvertino arba jį tiesiog „apėjo“ daugelis *Numokyklintos visuomenės* anuometinių kritikų, vertinusių veikalą tiek iš dešinėsios, tiek ir iš kairiosios ideologijos pozicijų.²² Ilicho atlikta fenomenologinė mokyklos analizė kai kuriuos radikalėmis idėjomis persmelkto veikalo kritikus labiausiai erzino tariamu tezių abstraktumu ir konkrečių empirinių duomenų stoka. Vienas iš katalikiškajai dešinei atstovavusių knygos recenzentų, savo straipsnyje pavadinęs filosofo kritiką „išpuoliu prieš ugdymą“ primygtinai tvirtino, esą vienas didžiausių Ilicho koncepcijos Achilo kulnų yra pagavios retorikos perviršis, nes esą dauguma „tų dalykų, kuriuos jis siūlo, nėra nei nauji, nei esmingai išskirtiniai. Masinės technologijos, komunikacijų ir mobilumo padariniai ir vertybės jau buvo plačiai aprašyti ir analizuoti. Politikos, teisės ir istorijos realijas galima naudingai studijuoti remiantis ne mažiau gausiais šaltiniais. Reikalo esmė yra ta, kad jo socialinė kritika nėra grindžiama fundamentaliu kultūros supratimu yra ir pernelyg plati, ir klaidinga savo geriausiose vietose bei melaginga prasčiausiose ir įkūnijanti preskripcijas ir sprendimus, turinčius abejotina funkcinę vertę. Jei Ilichas būtų atsispyręs pagundai griebtis plačių apibendrinimų ir stereotipų, galbūt jo analizė būtų tikslesnė, mažiau utopiška ir tuomet išsiskleistų į konkrečių veikslių seką. Neapmąstyta retorika nėra joks mąšlios analizės ir pragmatiško veiksmo pakaitalas.“²³ Kritiko pastabos nebuvo nei labai originalios, nei ypatingai gilos. Ir, žinoma, net ir retorikos požiūriu jos daug syk nusileidžia hipnotizuojančiai Il-

lichio raštų įtaigai, juolab, kad šalia kitų dalykų, turėdamas puikų klasikinį išsilavinimą, jis meistriškai panaudojo senosios Graikijos kultūrinius vaizdinius – pavyzdžiui, garsųjį Edipo mitą, kurį pritaikė mokyklos fenomenologijai. Šio svarstymo kontekste kandokas recenzento pastabas pasitelkiu kaip banalaus mąstymo, kuriame atsispindi nesugebėjimas ir netgi visai neslepiamas atsisakymas kartu su autoriumi gilintis į totalitarinę modernųjų institucijų prigimtį ar kvestionuoti jas grindžiančią pradžios mitologiją, iliustraciją. Nepajėgdamas adekvačiai įvertinti pažangos ritualizavimo, descholarizacijos koncepcijos, šis Ilicho kritikas nukreipia dėmesį į įprastinius intelektualinių „klystkelius“ šaltinius: menamą retorinį abstraktumą bei konkrečių veiksmų plano nebuvimą, nė kiek nesusimąstydamas apie tai, kuo filosofinė refleksija skiriasi nuo dalinių praktinių tikslų siekiančio ar teorines hipotezes „iš vidaus“ tikrinančio edukologinio tyrimo, gebančio nušviesti tik atskirus ugdymo aspektus, bet negalinčio paaiškinti, kodėl Naujaisiais laikais formalus privalomas lavinimas Vakarų kultūroje, o kiek vėliau ir kitose nevakarietiškoje visuomenėse išitvirtino tarsi nekvėstionuotina ir savaime suprantama pažangos aksioma. O ji įgijo ne tik neliečiamumo aurą, bet ir tapo savotiška tabu paženklinta teritorija, į kurią nevalia įžengti iš jokių kritiško mąstymo priemonių. Šitai suvokus, dar menkliau pagrįsti atrodo marksizmo prezumpcijomis dvelkiantys kaltinimai dėl pragmatiškumo ir nuorodų į būsimos rekonstrukcijos *praxis* stokos. Fariziejiški kaltinimai, beje, lydėjo Ilichą visą gyvenimą.

Tačiau būtų labai netikslu ar netgi klaidinga tvirtinti, esą modernybės analitikas ideologiškai akino demontuoti pačią mokyklos instituciją, ar juo labiau, kad nesiūlė jokių alternatyvų suuniversalinti (galėtume pridurti, ir globalizuotai) vakarietiški ugdymo sistemai. Kaip vėliau pastebėjo pats mąstytojas, šioje knygoje nebuvo siūloma *panaikinti* mokyklas – joje buvo kalbama apie mokyklų *atskyrimą* nuo valstybės ta pačia prasme „kaip Bažnyčia yra atskirta Jungtinėse Valstijose“, o galiausiai ir kiek dvi-prasmiskas, daugybę aistrų sukėlęs veikalo pavadinimas buvo parinktas leidėjo, bet ne autoriaus iniciatyva.²⁴ Visagalei monopolinei mokyklos institucijai, manipuliuojančiai savo „klientūra“, jis priešpriešino labai aiškia alternatyvą – *mokymosi* bei *lavinimosi* tinklus, arba kitais žodžiais tariant – neformalius, aktyviam lavinimuisi ir ugdymo sąveikai skirtus centrus, kuriuose atsisakoma paklusti moderniosios profesionalizacijos kultui, kur žinios ir įgūdžiai lygiaverčiais, tikrai demokratiškais pagrindais galėtų būti keičiami į savo ekvivalentus. Kaip teigia Illichas, „ateitis priklauso nuo to, ar pasirinksime institucijas, kurios rems gyvenimą, grįstą veiksmu, o ne nuo naujų ideologijų ir technologijų kūrimo. Mums reikia kriterijų rinkinio, kuris leistų pertvarkyti institucijas, remiančias asmeninį augimą, o ne aklą įpratimą, o taip pat valios pirmenybiškai investuoti technologinius išteklius į tokių institucijų plėtrą.“²⁵ Kitais žodžiais tariant, atsisakius vartotojiško etoso ir vartotojiškos švietimo „paslaugų industrijos“ siūloma pasukti nevaržomo, nereglamentuoto lavinimo galimybių sklaidos ir dialoginės saviugdosis

keliu. Skelbiama ugdymo institucijų reforma pirmiausia reikalauja kritiškai persvarstyti (ir atitinkamai koreguoti) dabartiniu metu egzistuojančių žmogaus ir jo poreikių vaizdinį.²⁶ Tokie *lavinimosi* (būtina pabrėžti –lavinimosi, o ne išorine manipuliacija pagrįsto lavinimo!) tinklai turėtų veikti ne kaip įprastinės hierarchiniu principu veikiančios industrinio pobūdžio švietimo institucijos, bet kaip bendruomenėms reikalingos, jų remiamos ir jų pačių kuriamos vietos, kuriose sudaromos sąlygos gilintis į vieną ar kitą dalyką konsultuojant, patariant ir gaudant patarimų, savanoriškai bendradarbiaujant, keičiantis įgūdžiais ir patirtimis, pakeitus mokyklos sistemoje išsiskiriusių ugdytojų ir jiems pavaldžių bei paklusnių ugdomųjų santykių.²⁷

Kituose praėjusio amžiaus 8 dešimtmetyje paskelbtuose veikaluose Illichas toliau plėtojo skvarbią, atvirai nonkonformistinę (kai kas pasakytų – revoliucingą, nors šis žodis ir kelia abejotinų asociacijų) modernių institucijų kritiką ir ieškojo alternatyvų industrinės visuomenės neribotos plėtros ideologijai ir praktikai. *Linksmybės įrankiuose* filosofas pateikė svarstymų apie Vakaruose gilėjančios sisteminės krizės ištakas ir išvėlę nesugebėjimą suvokti nei jos masto, nei tikrųjų priežasčių. Pasak Ilicho, „visuomenę būtina pertvarkyti tam, kad būtų padidintas autonomiškų individų bei pradinių grupių indėlis į visuminį efektyvumą naujos gamybos sistemos, skirtos tenkinti žmogiškus poreikius, kuriuos ji lemia. Iš tiesų, industrinės visuomenės institucijos daro viską atvirkščiai, mašinių galiai didėjant, žmonių vaidmuo vis labiau ir labiau smunka iki vartotojų ly-

gio.²⁸ Būtinai daugialypis balansas, kurio dėka industrijų nusavintos technologijos vėl atgautų žmogiškumo dimensiją ir kuris sustabdytų žmogaus įnagių nuasmeninimą ir technologijų dominavimą, sugražintų visuomenei ekonominės realybės jausmą. Pusiausvyros pojūtį atgavusi visuomenė vėl imtų „kontroliuoti įnagius“. Reikia pridurti, kad Illichas niekur neteigia, esą visuomenė galinti apsieiti be jokių institucijų; jis siūlo tokią jos rekonstrukcijos kelią, kuriame pusiausvyra tarp įvairių institucijų sudarytų galimybę kurti tuos poreikius, kurie tarnautų žmogaus saviraiškai, bet ne jų pačių besaikio didinimo ir dirbtinio kūrimo labui. Deja, šiuolaikinėje industrinėje visuomenėje siūlomos ekologinio disbalanso panacėjos kelia klaidingų iliuzijų, kad „kažkaip žmogaus veiksmai gali būti inžineriškai nukreipiami taip, kad atitiktų pasaulio, suvokiamo kaip technologinė visuma, reikalavimus.“²⁹ Moderniųjų technologijų niokojamą žmogiškumo dimensiją ir netikrų poreikių kūrimą Illichas aiškino pasitelkęs „radikalios monopolijos“ sąvoką. Modernioje industrinėje visuomenėje pernelyg efektyvūs įnagiai (*tools*) sukuria radikaliąją monopoliją, arba sąlygas dominuoti kokiam nors gaminiui, kuri pranoksta įprastinę šio reiškinio sampratą. Radikalioji monopolija atima iš vartotojo galimybę pasirinkti. Skirtingai nei aiškina daugelis vartotojų visuomenės interpretatorių, Illichas tvirtina, kad problemos esmė slypi ne galimybėje (ar negalimybėje) rinktis kurią nors gaminių rūšį, bet paties gaminių primestose socialinėse sąlygose. Pavyzdžiui: „automobiliai gali monopolizuoti eismą. Jie gali suformuoti miestą

pagal savo vaizdinį, praktiškai išstumdami judėjimą pėsčiomis ar dviračiu Los Andžele. Jie gali panaikinti upių transportą Tailande. Tai, kad automobilių eismas atima teisę vaikščioti pėsčiomis, o ne tai, kad daugiau žmonių važinėja ne fordaus, o ševroletais, ir sudaro radikaliąją monopoliją. Tai, ką automobiliai daro žmonėms, šios radikalios monopolijos pagalba skiriasi ir nepriklauso nuo to, ką jie daro degindami benzina, kuris užpildytame pasaulyje galėtų virsti maistu. <...> Žinoma, automobiliai degina benzina, kuris galėtų būti panaudotas maisto gamybai. Žinoma, jie yra pavojingi ir brangūs. Tačiau automobilių įteisinama radikalioji monopolija ypatingai destruktivi. Automobiliai sukuria atstumą. Greitaeigės visų rūšių transporto priemonės didina erdvės nepakankamumą.“³⁰ Panašiai radikalioji monopolija reiškiasi ir sveikatos apsaugos srityje: nežabota profesionaliosios medicinos paslaugų (gydytojų skaičiaus, ligoninių, vaistinių) plėtra tarnauja ne visuomenės labui, bet profesionalų mažumos, kuri uzurpuoja teisę kokiais įnagiais žmonės gali disponuoti prižiūradami savo sveikatą ar imdamiesi gydymo, interesams. Kuo daugiau lešų surija sveikatos apsaugos sistema, tuo mažiau pilietinių teisių paliekama rinktis sveikatos priežiūros ar gydymo būdus, tuo didesnis žmonių skaičius verčiamas atlikti ligonių vaidmenį, nepaliekant jiems jokios teisės patiems spręsti apie savo sveikatos būklę. Kaip pastebi Illichas, sunku apibūdinti, kaip radikali monopolija tampa privalomu vartojimu, kadangi tai ne vien įstatymdavystės klausimas, kadangi individualūs asmenys susiduria su ju, bet ne

visos visuomenės egzistencijai išskylančiais pavojais. Pavyzdžiui, asmuo gali pasisakyti prieš automobilių keliamą taršą, tačiau vis tiek nemano, kad konkretus, jo paties vairuojamas automobilis, kelia pavojų aplinkai, juolab, gyvendamas tokioje aplinkoje, kuri „užteršta keļiais, mokyklomis ar ligoninėmis, kai nepriklausomas veiksmas buvo paralyžuotas taip ilgai, gebėjimas jį atlikti atrodo esantis už vaizduotės ribų. Monopolijos sunku atsikratyti, kai ji yra pusiau sustingusi ne tik fizinio pasaulio, bet ir elgsenos, ir vaizduotės pavidalu.“³¹ Šitai būdinga daugeliui moderniosios visuomenės gyvenimo sričių. Švietimo srityje mokyklų įteisinta radikalioji monopolija reiškia, kad žmonės mokomi to, ko juos išmokyti siekia institucija ir tai daroma vis didesniais kaštais, tuo tarpu nemėginama išsiaiškinti, kokių priemonių reikia žmonėms, kad jie galėtų lavintis ir būti aprūpinti tokiais įnagiais, kurie geriausiai tarnauja jų tikslui. Tačiau tokių tikslų neįmanoma pasiekti plečiant kokių nors įmanomų paslaugų sferą, tad daroma išvada, kad „žmonės turi išmokyti gyventi tam tikrose ribose. Šito negalima išmokyti. Išlikimas priklauso nuo žmonių, greitai išmokstančių, ko jie negali daryti. Jie turi išmokyti susilaikyti nuo neribotų rezultatų, vartojimo ir naudos. Neįmanoma išlavinti žmonių savanoriškam neturtui ar manipuliuoti jais savikontrolės labui. Neįmanoma išmokyti džiaugsmingo išsižadėjimo pasaulyje, kuris sustruktūrintas didesniajam produktyvumui ir mažėjančių kaštų iliuzijai.“³² Moderniųjų sistemų analizę Illichas toliau kryptingai plėtojo nedidelės apimties studijoje *Energija ir teisingumas*, kuri pirmąsyk buvo

paskelbta prancūzų leidinyje *Le Monde*, o vėliau išleista atskiru leidiniu anglų kalba.³³ Joje buvo plačiau aptartas moderniojo transporto industrinis pobūdis ir šioje sferoje išsikerėjusi radikalioji monopolija, įteisinanti vis mažiau efektyvias greitaeiges transporto priemones, taip pat buvo nusakytos šiuolaikinių mobilumo technologijų bei pernelyg ekstensyvios plėtos (*overdevelopment*) sukeltos socialinės pasekmės. Radikalus žvilgsnis į tyrimo problematiką išryškino keistą šiuolaikinės technologizuotos visuomenės paradoksą: kuo daugiau energijos skiriama transportui, kuo daugiau žmonių juda didesniu greičiu ir ilgesniais atstumais, tuo mažiau galimybių lieka praktikuoti normalų socialinį gyvenimą – bendrauti su bičiuliais ar praleisti laiką gamtos prieglobstyje. Pagal tyrinėtojo apskaičiavimus, statistinis amerikietis automobiliui skiria vidutiniškai 1600 valandų per metus, įskaitant eismui, prastovoms ir parkavimui skirtą laiką; asmuo dirba, kad galėtų apmokėti degalų ir draudimo išlaidas, net keturios iš šešiolikos valandų, kurias jis praleidžia nemiegodamas, tenka transportavimui ir pasirengimui kelionei; tai reiškia, kad statistinis amerikietis skiria 1600 valandų tam, kad įveiktų 7500 km – tai sudaro mažiau nei penkias mylias per valandą. Tuo tarpu tose visuomenėse, kur transporto industrija išvystyta menkai, žmonės juda ne tik panašiu greičiu, bet ir skiria gerokai mažesnę savo laiko biudžetą (3–8 procentus) transportui, o industrinėse – net 28 procentus. Be to, eksportuodamos į besivystančias šalis greitaeiges transporto priemones ir jų sistemas, turtingos Vakarų šalys į jas ekspor-

tuoja ir energijos krizę. Tačiau beatodairiškai didinant transporto priemonių gamybos ir eksporto apimtis šios krizės įveikti neįmanoma, todėl liekama tarsi užburtame rate. Illich'o siūloma alternatyva – dviračių transportas, motorizuoto transporto priemonių greičio ribojimas – stebėtinai paprasta, tačiau ją įgyvendinus gaunamas didelis socialinis efektas: panaikinamos mažumos privilegijos ir visiems piliečiams suteikiamos vienodos galimybės judėti, taip pat pašalinamos socialinės degradacijos, augančios didėjant greičiui ir atstumui, sąlygos, juolab, kad dalyvavimo demokratija „reikalauja technologijų suvartojančių mažai energijos“.³⁴ Toks požiūris, pateiktas prieš keletą dešimtmečių, sutampa su pastaruoju metu urbanistiniuose tyrimuose stiprėjančia ekologinio racionalizmo tendencija. Kaip pastebi aplinkosaugos problemas fundamentaliai tyrinėjantis Wolfgangas Sachsas, automobilių ir traukinių greičio ribojimas turi didžiulį energijos, medžiagų ir žemės taupymo potencialą, o taip pat mažina besaikį urbanistinį skėtrumą.³⁵

8 dešimtmečio viduryje išleistas veikalas *Medicinos ribos – Medicinos Nemezidė* buvo tolesnis žingsnis plečiant ir gilinant modernių institucijų ir jų palaikomų monopolinių sistemų analizę. „Per pastarąsias kartas medicinos monopolija sveikatos priežiūros srityje nepaprastai išaugo ir įsiveržė į mūsų laisvę tvarkyti savo kūną. Visuomenė perdavė gydytojams išskirtinę teisę nuspręsti, kas sudaro ligą, kas serga ar gali susirgti ir kaip reikia elgtis su tokiais žmonėmis. Nukrypimas dabar „teisėtas“ tik tuomet, kai jis

įvertina ir visiškai pateisina medicininę interpretaciją ir intervenciją. Socialinis išipareigojimas suteikti visiems piliečiams beveik neribotus medicinos sistemos pajėgumus grasina sunaikinti aplinkos ir kultūros sąlygas, kurių reikia žmonėms tam, kad gyventų nuolatiniu autonomiško gydymo gyvenimą“³⁶ – rašė Illichas, mesdamas filosofinį iššūkį dar vienai galingai, sveikatos ir mirties vadyba užsiimančiai monopolinei moderniosios visuomenės industrijai. Skirtingai nei ankstesni filosofinio-fenomenologinio pobūdžio Illich'o veikalai, kai kurių jo interpretatorių priskiriami „intuityviajai sociologijai“, šioji Vakarų sveikatos apsaugos sistemos analizė buvo pagrįsta ir dokumentuota itin gausiais medicininės literatūros šaltiniais, pripažintais šios srities specialistų, o tai vertė atsiliepti į iššūkį ne tik nuolatiniams mąstytojų kritikams, priklausančius filosofų, sociologų ar edukologų profesinėms bendrijoms, bet ir sveikatos apsaugos profesionalų grupei.³⁷

Pasak Illich'o, sveikata nėra ir negali būti prekė, kuria įmanoma aprūpinti visuomenę nepaisant plačiai reklamuojamos mokslo ir medicinos technologinės pažangos, o sveikatos priežiūra nėra sistemos veiklos produktas, tad valstybėms reikia ne nacionalinės sveikatos apsaugos politikos, bet jų piliečiams reikia turėti drąsos suvokti, kad jokios medicinos technologijos niekuomet nepanaikins viso skausmo, niekuomet neišgydys visų ligų, o galiausiai – kiekvienam žmogui teks neišvengiamai mirti. Todėl beatodairiškas sveikatingumo siekis gali tapti nuolatiniu negalavimu, ku-

rio eliminavimas dėsningai baigiasi tuo, kad visa visuomenė tampa kolektyviniu sveikatos priežiūros sistemos pacientu. Kertine kategorija jis pasirinko medicinoje gerai žinomą *iatrogenezės* sąvoką (kadaisė reiškusią gydytojo padarytą žalą, o vėliau dažniausiai siejamą su netinkamu vaistų vartojimu ar klaidingai parinktu gydymo metodu) ir ją apibrėžė kaip šiuolaikinėje visuomenėje masine epidemija virstančią ligą, kuri galiausiai „nusavina sveikatą“. Illichas išskyrė tris iatrogenezės tipus: klinikinę, socialinę ir kultūrinę. Kiekvienas pasireiškia savitu pavidalu: klinikinė iatrogenezė išreiškia neteisingos diagnozės, gydymo, operacijos sukeltą negalavimą bei ligonių priklausomybę nuo menamos gydytojų visagalybės; socialinė pasireiškia, kai sveikatos priežiūra standartizuojama, kai iš žmonių atimama teisė gimdyti, sirgti ir mirti namuose, o skausmo išgyvenimas perkeliamas į ligoninės erdvę, kai žmonės savo kūną turi patirti jiems primesta biurokratine, žargoniška naujakalbe, kai artimųjų atjauta ir pagalba sergančiam redukuojama iki gydymo įstaigų administruojamo ligonio vaidmens. Galiausiai, iatrogenezė įgauna simbolinę ir kultūrinę išraišką, kadangi medicininis gydymas iš žmogaus kančios ir mirties atima prasmę, pakirsdamas kultūrinės tradicijas, kurios lemia tai, kad šie neišvengiami žmogaus žemišką egzistenciją lydintys reiškiniai bū-

tų išgyvenami su deramu orumu. Medicinos primesta elgsena ir jos platinaimos klaidingos iliuzijos be jokio gailėsčio atima iš žmonių kultūriškai įgytą gebėjimą augti, rūpintis vienas kitu, o „medicinos įsikišimas suniokoja asmeninius atsakus į skausmą, neigalumą, sveikatos pablogėjimą, sielvartą ir mirtį.“³⁹ Išvesdama paralelę su kitomis jo nagrinėtomis šiuolaikinėmis industrinėmis sistemomis (mokykla, transportu), atieties viltis filosofas siejo su asmeninės autonomijos atgavimu, kuri įmanoma tik disciplinuotai apribojus jų plėtrą, tuo tarpu iatrogenezės mažinimui skirti vaistai, kuriuos siūlo šių dienų socialiniai inžinieriai – ekonomistai ir politikai, didina ir toliau didins medicinos kontrolę. Anuomet aistringai gindamas žmogaus orumą ir autonomiškumą, Illichas, ko gero, nepakankamai įvertino, kad moderniosios institucijos ir industrinės sistemos sukūrė tokią kultūrinę aplinką, kurioje išgalėję žmogaus mąstymo įpročiai tapo rimčiausia kliūtimi ne tik medicinos ir autonomiškos žmogaus elgsenos pusiausvyros atkūrimui, bet ir gebėjimui suvokti, jog indulgencija, visuomenės savanoriškai suteikta profesionaliai sveikatos priežiūrai, neišvengiamai paverčia kiekvieną žmogų jos amžinu įkaitu arba, kaip vėliau kitose knygoje teigė mąstytojas, „mes ikūnijome savo pasaulėvaizdį savo institucijose ir tapome jų belaisviais.“⁴⁰

Literatūra ir nuorodos

¹⁶ Žr.: School – the Sacred Cow. // Ivan Illich. *Celebration of Awareness*. – New York: Doubleday, 1970.

¹⁷ Ivan Illich. *Deschooling Society*. – New York: Harper and Row, 1971, p. 38–39.

¹⁸ Ten pat, p. 42–43.

- ¹⁹ Žr.: Max Gluckman. *Essays on the Ritual of Social Relations*. – Manchester: Manchester University Press, 1962.
- ²⁰ *The Rivers North of the Future: The Testament of Ivan Illich as told to David Cayley. With a foreword of Charles Taylor*. – Toronto: House of Anansi Press, 2005, p. 140.
- ²¹ David Cayley. *Ivan Illich in Conversation*. – Toronto: House of Anansi Press, 1992, p. 67.
- ²² Žr.: pvz., H. Gintis. Torward Political Economy of Education: A Radical Critique of Ivan Illich's Deschooling Society. // *Harvard Educational Review*, 42, no 1 (February, 1972), p. 70–96. Šio Ilicho veikalo anuometinės kritikos bendrą toną ir vyravusius požiūrius galima rasti Kallenbergo parengtoje išsamioje literatūros apžvalgoje. Žr.: A. G. Kallenberg. *I. Illich's Deschooling Society: a Study of Literature*. – The Hague: NUFFIC-CESO, 1973.
- ²³ T. A. McConnell. Ivan Illich's Assault on Education. // *Religious Education*, 67: 1 (1972 January-February), p. 46.
- ²⁴ Ivan Illich. *In the Mirror of the Past: Lectures and Adresses 1978–1990*. – London and New York: Maryon Boyars, 1992, p. 162.
- ²⁵ Ivan Illich. *Deschooling Society*, p. 76.
- ²⁶ Ten pat, p. 150.
- ²⁷ Tiems, kurie panašias idėjas laiko neįgyvendinamomis utopijomis, galima būtų priminti, kad nemažai patirtimi pagrįstų praktinių pasiūlymų buvo pateikta iškilaus amerikiečių pedagogo Johno Holto leistame periodiniame naujienlaiškyje, kuriame buvo propaguojamos įvairios ugdymo alternatyvos. Galima priminti ir Jungtinėse Valstijose bei Kanadoje įsisteigusį ir iki šiol sėkmingai veikiančią alternatyvų nemokyklinio „ugdymo namuose“ sąjūdį ir pan. Kita vertus, kaip pastebi Čilės edukologas Marcelo Gajardo, nors Ilicho aptarti keturi lavinimosi tinklai iki šiol lieka už mokyklų sistemos ribų, juos pastaraisiais metais vis dažniau kuria žmonės, norintys pasidalyti kitiems naudingomis žiniomis, keistis idėjomis ir patirtimi. Šiai tendencijai atstovauja ir daugelis neformalaus bei suaugusių lavinimo formų. Žr.: M. Gajardo. Ivan Illich. *Prospects: the Quarterly Review of Comparative Education*, Vol. XXIII, no. 3–4, 1993, p. 711–720.
- ²⁸ Cituota pagal I. Illich. *Tools for Conviviality*. – Berkeley: Heydey Books, 1973, p. 10–11. Tačiau
- dera pridurti, kad literatūroje geriau žinomi ir dažniau cituojami kiti šio veikalo leidimai – Niujorko leidyklos *Harper and Row* bei Londono *Calder and Boyars*.
- ²⁹ Ten pat, p. 50.
- ³⁰ Ten pat, p. 52.
- ³¹ Ten pat, p. 55.
- ³² Ten pat, p. 56.
- ³³ Žr.: Ivan Illich. *Energy and Equity*. – New York: Harper and Row, 1974.
- ³⁴ Šias skvarbias filosofo išvalgas patvirtina ir naujausių tyrimų duomenys. Iškilus britų urbanistas seras Peteris Hallas nurodo, kad Meksikos sostinėje piko valandomis pasiekiamas maksimalus 16 km/h, Maniloje – 15 km/h, Bankoke – vos 13 km/h greitis. Automobilių skaičiaus augimas, pavyzdžiui, Kaire 17 procentų per metus, tačiau niekur nesimama riboti transporto augimo. Tai, pasak jo, ir yra „klasikinis ‚Bankoko efektas‘, kur taršos grūstis tokia didelė, kad greičiau eiti pėsčomis, todėl automobiliai ‚paliekami‘ keliuose. Bankoke verslas jau tapo decentralizuotas labiausiai transportu perkrautose zonose <...> Tačiau tai neišvengiamai privers grūstis paplsti dar didesnėje teritorijoje. Todėl būtina plėtoti tokias urbanstinės plėtros formas, kurios rems adekvatų viešąjį transportą.“ Žr.: Peter Hall, Ulrich Pfeiffer. *Urban Future 21: A Global Agenda for Twenty-First Century Cities*. – London: E and FN SPON, 2000, p. 132.
- ³⁵ Wolfgang Sachs. *Planet Dialectics: Explorations in Environment and Development*. – London and New York: Zed Books, 1999, p. 204.
- ³⁶ Ivan Illich. *Limits to Medicine. Medical Nemesis – The Expropriation of Health*. – London-New York: Marion Boyars, 1976, p. 6.
- ³⁷ Įdomu, kad tarp daugelio šią studiją itin šaltai ignoravusių profesionalių medikų, atsirado ne tik tokių, kurie ryžosi atkirsti filosofui ne vien liepsningų recenzijų, bet ir poleminės knygos pavidalu. Pavyzdžiui, žr. D. F. Horrobin. *Medical Hubris: A Reply to Ivan Illich*. – St. Albans: Eden Press, 1977.
- ³⁸ Ivan Illich. *Limits to Medicine. Medical Nemesis*, p. 41.
- ³⁹ Ten pat, p. 271.
- ⁴⁰ Ivan Illich. *Toward a History of Needs*. – New York: Pantheon Boos, 1978, p. 55.

B. d.